

Aristoteles

Over poëzie

**Vertaling, inleiding,
annotatie en nawoord
Ben Schomakers**

 DAMON

Inhoud

Vooraf	7
Overzicht	19
Over poëzie	21
Aantekeningen	99
Nawoord: het nut van de tragedie	115
Kleine bibliografie	197

Vooraf

De omgeving van Over poëzie - Het is en blijft om allerlei redenen een riskante onderneming met onzekere afloop de werken van Aristoteles te dateren en uit te maken in welke fase van zijn filosofische bedrijvigheid ze geschreven zouden kunnen zijn. Maar heel af en toe komt er een ondubbelzinnige en harde aanwijzing voor die zegt dat dit boek bedoeld is voor de zoveelste verjaardag van die beroemde persoon of een verschrikkelijke zeeslag weerspiegelt die niet veel eerder moet hebben plaatsgevonden. In de meeste gevallen zit er weinig anders op dan een toevlucht te nemen tot een reconstructie van Aristoteles' filosofische ontwikkeling en dus vaak ook tot de bijna steeds onbevredigende en nogal willekeurige veronderstelling dat een idee of een formulering niet bedacht konden worden, als Aristoteles niet eerst dat andere idee al gekregen en uitgewerkt had. Bovendien is deze toevlucht als het om Aristoteles gaat een sprong naar nog meer en ook naar meer complexe moeilijkheden, omdat het erop lijkt dat Aristoteles de meeste van zijn werken niet in een keer schreef, en toen bereid was ze voorgoed uit handen te geven, maar er eerst een heel geconcentreerde schets van maakte, waaraan hij dan vervolgens in de loop van vele jaren telkens naar terugkeerde, om eraan te laboreren, te polijsten en er ook nieuwe en latere ideeën of voorbeelden in te lassen. Er komen in het omvangrijke *corpus* van Aristoteles' manuscripten geen definitieve teksten voor waarvan hij al bereid was geweest ze bij de uitgever in te leveren.

Toch is een poging *Over poëzie* te dateren niet alleen een spitsvondig en verder speculatief genoeg voor geleerde en

meticuleuze specialisten, dat gewone lezers die meer in de inhoud geïnteresseerd zijn zouden mogen versmaden of het liefst naar een appendix verbannen zouden wensen. Aan een datum is meestal ook een omgeving gekoppeld, en de wetenschap tegen welke achtergrond het werkje gemaakt is vertelt ook iets over de aard ervan, al is het in principe natuurlijk mogelijk dat een schrijver die achtergrond en omgeving botweg negeert en een eigen ruimte- en tijdloze gang probeert te gaan. Meestal worden in de maatbalk van Aristoteles' filosofische leven vier kerven aangebracht die het in drie perioden verdelen en die elk ook met een geografische omgeving corresponderen, al is die in het geval van de tweede ruim en diffuus.

Aristoteles werd in 384 in het noorden van Griekenland geboren, in Stagira op het schiereiland Chalkidiki, en is vermoedelijk in 367 in Athene aangekomen, waar hij Plato opzocht, een leven in de geleerde geborgenheid van de Academie leidde, maar toch eerder dan de meer of minder dociele 'leerling van Plato' een zich snel ontwikkelend zelfstandig denker en Plato's goede vriend en collega was. Hij bleef in Athene tot 347 en met zijn vertrek, niet lang voordat Plato zou overlijden, sloot hij de eerste fase van zijn filosofisch leven af. Er brak voor Aristoteles een rusteloze, uiterst empirische en nieuwsgierige periode aan, waarin hij zich eerst in Klein-Azië vestigde (en daar catalogiseerde hij vermoedelijk veel van de plantjes en diertjes die in zijn biologische werken voorkomen), en vervolgens in 343 een uitnodiging aannam om naar Macedonië te komen en betrokken te zijn bij de opvoeding van Alexander de Grote. Nadien wordt het spoor wat mistig, maar het kan weer opgepakt worden in 335, toen Aristoteles terugkwam in Athene en de derde, misschien meest imponerende fase van zijn filosofisch leven begon. In Athene voelde hij zich nu vervreemd van de Academie waar hij een triviale vorm van Platonisme en een dogmatisch mathematische metafysica aantrof die in zijn ogen absurd waren en die hij dan ook onbeschroomd bespote. En dus organiseerde hij in het Lyceum zijn eigen peripatetische filosofische instituut, en gaf daar intensief les terwijl hij onder-

tussen, in adembenemend tempo en ongenaakbare concentratie, zijn misschien meest fundamentele en abstracte filosofische gedachten neerschreef. In 322 ontvluchtte hij Athene omdat zich daar na de dood van Alexander een grauwe en stormachtige wolk van anti-macedonische agressie aftekende waarvan Aristoteles vreesde dat ze zich ook op hem zou ontladen. Al na enkele maanden vrijwillige ballingschap overleed Aristoteles.

En dus komen er voor de versie van *Over poëzie* die wij kennen drie, nogal ruime tijdvakken in aanmerking. De eerste, eliminerende stap is tamelijk eenvoudig. Want het is heel onwaarschijnlijk dat het traktaatje uit Aristoteles' tweede periode stamt, en dat niet alleen omdat het in *Over poëzie* voor het grootste deel heel gedetailleerd en met allerlei illustraties en documentatie over de Atheense tragedie gaat, en het moeilijk voor te stellen is dat Aristoteles zo'n verhaal juist wilde vertellen toen hij buiten Athene, in den vreemde en in het open veld was, waar hij voorovergebogen naar bijzondere kleine diertjes stond te turen, en waar het ook lastiger geweest moet zijn aan tragisch materiaal te komen. Maar ook, en dat is eigenlijk doorslaggevend, omdat Aristoteles steeds bijna rechtstreeks, en met intieme, half uitgesproken woorden, een Atheens publiek aanspreekt. 'Denk maar aan wat er gebeurde toen iedereen om Carcinus moest lachen toen hij over het hoofd gezien had dat Amphiareus de tempel al verlaten had,' zegt Aristoteles wanneer hij de onhandigheden van een dichter die vergeet zich in te leven wil illustreren en verwijst naar een anekdote die alleen in Athene bekend kon zijn, en die alle anderen, met inbegrip van moderne lezers, tot verbijsterde en onbegrijpende buitenstaanders maakt. En in de korte geschiedenis van de poëzie die Aristoteles in de eerste paragrafen in stukjes en beetjes schrijft, onderneemt hij een aantal vlugge excursies naar de poëtische praktijken in andere streken, bijvoorbeeld in Sicilië, om dan weer terug te keren naar Athene en een kleine vergelijking te ondernemen. *Over poëzie* is onmiskenbaar vanuit een Atheens perspectief geschreven.

Voor de compositie van *Over poëzie* komen dan dus nog de derde en de eerste periode in aanmerking, terwijl ook overwogen moet worden dat het traktaatje bijvoorbeeld oorspronkelijk in de eerste periode geschreven is, maar in de derde, nu ja, niet voltooid, want Aristoteles voltooide de verslagen van zijn werkelijke denken nooit, maar wel bewerkt en iets meer afgerond werd. Het is opnieuw niet waarschijnlijk dat *Over poëzie* in zijn geheel in de derde periode geconcipieerd is. Voor wat het waard is: Aristoteles hield zich toen, als ik me niet vergis, vooral met andere thema's bezig, was in de ban van heel abstracte filosofische zaken en lijkt aan zijn praktische en toegepaste filosofie vooral geslepen, geschuurd en gewreven te hebben. En dan nog bleef het resultaat vaak ruw. Maar er zijn andere argumenten, die dwingender zijn. Het eerste is dat van de affiniteit van *Over poëzie* met twee andere, grote werken van Aristoteles, waarvan de definitieve datering natuurlijk ook al geen uitgemaakte zaak kan zijn, maar waarvan het wel onbetwistbaar is dat ze in essentie in de eerste periode ontstaan zijn. De *Retorica* en de *Politica* zijn door allerlei thematische dwarsverbanden en een aantal uitdrukkelijke verwijzingen met *Over poëzie* gelieerd. In de *Retorica* geeft Aristoteles een uitgebreide typering van zowel vrees als medeleven (in II.5 en II.8), die in *Over poëzie* de kern van de ervaring van een tragedie blijken uit te maken, en het is bijna voelbaar dat Aristoteles tot dat idee gekomen is onder invloed van de enthousiaste versheid en misschien ook een beetje zijn ingenomenheid met de theoretische beschrijvingen van de *Retorica*. En nadat hij in de *Politica* bijvoorbeeld het nut van de muziek voor de samenleving aangetoond heeft, benadert hij in *Over poëzie* de tragedie vanuit hetzelfde perspectief, zoals hij bovendien in de *Politica* al had aangekondigd.

Verder zijn er in citaten bij veel latere auteurs een paar restantjes en wat indirecte glimpen bewaard van *Over dichters*, een dialoog, misschien een essay, maar in ieder geval een werk dat Aristoteles bedoeld had voor een wijder publiek dan dat van de ingewijde toehoorders en lezers van zijn tamelijk tech-

Aristoteles *Over poëzie*

Vertaling

Over poëzie

1

Aristoteles begint deze inleidende paragrafen met de aankondiging van het heel brede thema dat hij in Over poëzie wil behandelen. Het stond hem voor ogen van elke vorm van poëzie het eigen effect na te gaan en de technische aspecten te beschrijven (1447^a8-12). Zijn uitgangspunt daarbij is theoretisch en ligt in de typering van de poëzie als een soort 'uitbeelding'. Aristoteles is zich ervan bewust dat allerlei kunsten, zoals de schilderkunst, zich tamelijk gewillig als 'uitbeelding' laten herkennen, maar dat die typering in het geval van de auditieve kunsten, dat wil zeggen poëzie, muziek maar ook de danskunst, toch minder evident is. En dus maakt hij zijn bewering aannemelijk door te laten zien hoe de drie kenmerken van alle uitbeeldende kunsten ook op de auditieve kunsten van toepassing zijn; het gaat om het middel, het object en de wijze van uitbeelding (12-18).

Hij concentreert zich in de eerste plaats op de middelen waarmee de auditieve kunsten uitbeelden, dat wil zeggen ritme, taal en harmonie (18-23). Muziek benut ritme en harmonie om een karakter, een emotie of een handeling weer te geven (23-26), de danskunst bedient zich, wat de auditieve uitbeelding betreft, alleen van ritme (26-28).

De in de ruimere zin van het woord epische, dus vertellende poëzie klinkt in woorden, die eventueel metrisch zijn, en in dat laatste geval wordt er ofwel van één bepaald metrum gebruik gemaakt ofwel van meerdere metra. Maar tot de verbazing van Aristoteles wordt in zijn tijd alleen de epische poëzie die in één - hexametrische - versmaat geschreven is, wer-

kelijk als epische poëzie erkend, en bestaat er voor allerlei andere vormen van wat hij als epische poëzie beschouwt niet eens een naam. De zogenaamde ‘mimen’ maar ook het proza van bijvoorbeeld Plato’s Socratische dialogen, en zelfs de poëzie die van een combinatie van versmaten gebruik maakt, blijken op grond van hun naamloosheid niet als poëzie erkend te worden. (1447^a28-47^b13). (Daarop suggereert Aristoteles tijdens een klein zijsprongetje, verwijtend, dat mensen eerder geneigd zijn iemand die een abstract, niet uitbeeldend onderwerp in verzen behandelt een ‘dichter’ te noemen, dan iemand die, zoals bijvoorbeeld Plato, een werkelijke uitbeelding in poëtisch proza verzorgt (13-20)). Zo’n naam zou wel moeten bestaan, want hoe zou anders Chaeremon, die in allerlei verzen schrijft, een ‘dichter’ genoemd kunnen worden, terwijl niemand er toch over zal aarzelen dat hij die naam verdient (20-23)?

Verder zijn er vormen van poëzie die bij hun uitbeelding alle drie de genoemde middelen benutten, dus zowel ritme, woord als harmonie, of iets anders gezegd (wanneer ‘zang’ uit ritme en harmonie en eventueel uit woord bestaat, en ‘versmaat’ tot woord en ritme te herleiden valt), zowel ritme, zang als versmaat, zoals de dithyrambe, de tragedie en de komedie (25-29).

[1447^a8] Over poëzie en over de verschillende vormen van poëzie wil ik het hebben: over het effect van elke vorm, over de manier waarop het verhaal opgebouwd en gestructureerd moet worden |¹⁰ om een gedicht te laten slagen, over het aantal en de aard van de elementen waaruit gedichten bestaan, en over alle andere aspecten van de behandeling van dit thema. Ik zal daarbij de natuurlijke orde respecteren en met het meest principiële beginnen.

Epische poëzie, tragische poëzie en ook de komedie en dithyrambische poëzie en |¹⁵ het grootste deel van fluit- en lierpoëzie komen elk als geheel neer op ‘uitbeelding’,¹ maar er zijn

drie punten waarop ze zich van elkaar onderscheiden. Ze beelden uit met verschillende *middelen*, hebben verschillende *objecten*, en de uitbeelding vindt op verschillende, niet identieke *manieren* plaats.

Sommige mensen beelden allerlei dingen uit met kleuren en vormen, maken ‘afbeeldingen’, technisch |²⁰ geschoold of ervaren en geoefend door de praktijk, en anderen benutten hun stem. Op dezelfde manier komt in alle vormen van poëzie de uitbeelding tot stand door ritme, taal en harmonie, maar kunnen die ofwel afzonderlijk van elkaar ofwel in combinatie gebruikt worden.²

Fluit- en lierpoëzie en eventueel andere vormen van poëzie met een vergelijkbaar effect (panfluitpoëzie) gebruiken alleen harmonie en ritme om een uitbeelding te realiseren, maar in de danskunst komt ritme zonder harmonie voor: dansers beelden met ritmische vormen karakters, emoties en handelingen uit.

|²⁵ Epische poëzie aan de andere kant gebruikt in principe alleen taal zonder meer of verzen, en in dat laatste geval ofwel een combinatie van een aantal verschillende versmaten, [1447^b8] of maar één, en dat is de enige vorm die op het moment erkend wordt. Er is, voor zover ik weet, |¹⁰ namelijk geen naam waarmee zowel de mimen van Sophron en Xenarchus als de Socratische dialogen aangeduid kunnen worden, en dat is niet minder waar voor gedichten die uitsluitend in jambische trimeters, elegische verzen of dat soort versmaten geschreven zouden worden.³

Aan de andere kant associeert het publiek ‘dichten’ vooral met het gebruik van verzen, en heeft het daarom over ‘elegische *dichters*’ of ‘epische *dichters*’, en dat is wel degelijk een naam, maar het noemt ze dan niet ‘dichters’ |¹⁵ omdat ze iets uitbeelden, maar, zonder dat verder te nuanceren, omdat ze in verzen schrijven. Ook iemand die een medisch of een natuurkundig onderwerp in verzen behandelt, wordt daarom gewoonlijk een dichter genoemd. Maar Homerus en Empedocles hebben in feite niets met elkaar gemeen behalve het gebruik van verzen, en daarom zou het beter en juist zijn de een wel